

Arnulf Kolstad

FORBRYTELSE OG STRAFF – STRAFF OG FORBRYTELSE

INNLEDNING

Å bruke *straff* som reaksjon på lovbrudd er i dag sett på som «naturlig», som «innlysende riktig»¹. Lovbrytere skal selvsagt straffes, kjenne sin «egen medisin» og «tas hardt». Få stiller spørsmål ved om lovbrytere overhodet skal straffes. «...det er blitt en vane å fengsle forbrytere, og det betyr mer for folk flest enn om fengslet reduserer kriminaliteten eller ikke», som *Cesare Lombroso* skrev allerede rundt århundreskiftet.² Diskusjonen handler i beste fall om *hvordan* det skal straffes, om for eksempel straffens innhold, lengde og hvor pinefull den skal være. Hvorvidt straff reduserer kriminaliteten eller om fengslet faktisk forbedrer den som bryter loven, er det få som interesserer seg for. De fleste *tror* at straff, og spesielt «frihetsberøvelse», virker både oppdragende og avskrekkende, slik at de som straffes kommer på bedre tanker og avstår fra nye lovbrudd, og at folk flest skremmes til lovlydighet. De ansvarlige for pinen *påstår* nemlig at straff fører til mindre kriminalitet. Men de *vet* av erfaring at bare et mindretall av dem som straffes blir lovlydige, at de som fengsles begår flere nye lovbrudd enn andre lovbrytere³, at fengslene er «universitet for de kriminelle»⁴, og at den allmenpreventive effekten er ønsketenkning. Nærmere 200 års erfaring har vist at det ikke nytter å sperre folk inne hvis kriminaliteten skal bekjempes. Forsøkene på å straffe fortrinnsvis stakkarslige hverdagskriminelle, hvorav nærmere 70% er rusmisbrukere, har åpenbart andre formål enn å redusere slike lovbrudd under kapitalismen.⁵

Neppe noen gang tidligere i historien har så mange mennesker blitt straffet, pint og plaget som følge av lovbrudd. Og aldri har kriminaliteten vært høyere. Det er nå flere fanger enn noensinne i de «siviliserte» land.⁶ Mens fengslet på slutten av 1700-tallet var *siste* utvei, er fengselsstraff i dag et *førstevalg*, og er blitt den foretrukne løsningen overfor avvikere og lovbrytere. «Ironisk nok», skriver Steven Box, etter å ha vist at kriminaliteten i USA økte fra 1.094 lovbrudd pr. 100.000 innbyggere i 1950, 1.742 i 1960, 3.221 i 1970 og til 5.119 i 1980, «så øker kravet om mer 'lov og orden' tiltak, selv om dette tydelig har vist seg å være virkningsløst overfor den alvorlige kriminaliteten... som registreres av politiet.»⁷ Til tross for massiv innesperring og straffetrusler fortsetter kriminaliteten å øke i land med markedsøkonomi, liberalisering og privatisering, dvs. i kapitalistiske samfunn der

fellesskapsfunksjoner og samfunnsmoral svekkes og der individualismen, egoismen, varekonsumet og «jag-identiten»⁸, blir dominerende.

FORMÅLET MED Å REAGERE PÅ LOVBRUDD

Det kan være mange grunner til å *reagere* overfor lovbrutere: Ønske om gjengjeldelse, hevn, hensynet til offeret, demonstrere handlekraft overfor avvikere, fortelle hvor makta sitter, minne om normene i samfunnet, hindre privat rettshåndhevelse, skille samfunnets sydebukker fra lovlydige borgere, uskadeliggjøre, avskrekke, ønske om å straffe, behandle, rehabilitere, forhindre fremtidige lovbrudd, osv. Det å straffe lovbrutere er bare en av mange reaksjonsmuligheter.⁹

I dag er vanligste begrunnelsen for å straffe at det fører til færre lovbrudd.¹⁰ De ansvarlige for strafferettssystem og kriminalomsorg gir inntrykk av at straff brukes for å bekjempe kriminaliteten. Stortingets Justiskomite sier for eksempel at «hovedutfordringen for kriminalomsorgen er å redusere tilbakefallskriminaliteten». I St. meld. Nr 27 (1997-98) *Om kriminalomsorgen*, der Justisdepartementet har gjort rede for hvorfor staten straffer og fengsler, går det igjen at straffen skal virke avskrekkende slik at den som bryter loven, og andre som tenker på det, skal avstå fra det. Departementet skriver at «Den største utfordringen for kriminalomsorgen er å bidra til å redusere tilbakefallet til kriminalitet etter endt soning» (s. 5), at «Samfunnsstraffene har samme begrunnelse som fengselsstraffen: Å bekjempe kriminalitet.» (s. 49), at «Hovedmålet er å motvirke ny kriminalitet» (s. 61), at «Det er en av kriminalomsorgens hovedutfordringer å finne tiltak som kan motvirke fremtidig kriminalitet.»(s. 61), og at den ideelle målsetting for kriminalomsorgen «er et varig lovlydig liv for domfelte» (s. 61), osv. Det er ikke grenser for ideelle hensikter og påstander om at (fengsels)straffens formål er å bekjempe kriminaliteten, og spørsmålet melder seg derfor om dette virkemidlet er effektivt for å nå målsettingen. Er det sånn at straff og innesperring faktisk motvirker ny kriminalitet og fører til et «lovlydig liv for domfelte»? Stortingsmeldingen nøyer seg med ønsketenkningen og hverken diskuterer eller dokumenterer hvorvidt straff fører til redusert (gjentakelses)kriminalitet. Tvert imot refereres det undersøkelser som viser at ubetinget fengselsstraff er den reaksjon som fører til størst gjentakelseskriminalitet: minst 63% av de fengslede begår ny kriminalitet. Denne inkonsistensen bekymrer ikke departementet. Fengselsstraff anses som en så hensiktsmessig reaksjon for å nå målsettingen eller «hovedutfordringen» at antall fengselsplasser her i landet foreslås økt i de nærmeste åra.¹¹

Statsapparatet er ikke alene om å oppfatte straff som et effektivt virkemiddel for å bekjempe kriminaliteten. Folk flest tenker antakelig også på straff som et egnet middel mot forbrytelser. Når kriminaliteten fremstilles som et økende samfunnsproblem støttes gjerne kravet om strengere straffer

og hardere tak. Hvis ikke straffen virker, kreves paradoksalt nok mer av samme medisin: mer pine og lengre innesperring. Mange går inn for slike virkemidler uten å vite om kriminaliteten faktisk går ned. Hadde de interessert seg for konsekvensene av å reagere med straff og innesperring ville de oppdaget hvor lite effektivt det er, og forstått at lovlydighet ikke er et resultat av mye politi og mange fengselsceller, men av de samfunnsforhold folk opplever.

Den økende lovløsheten i markedssamfunnet er en konsekvens av de bevissthetsformer, sosiale relasjoner og levekår som kapitalismen skaper og disse drivkreftene kan ikke bekjempes med mer politi, strengere straffer og flere fengsler.¹² Kriminalitet i markedsliberale samfunn er ingen «skjebne», eller uttrykk for en medfødt egenskap hos «kriminelle mennesker». Kriminaliteten springer ut av samfunnsmessige og sosiale forhold, og den mest effektive kriminalitetsbekjempelsen ville være å organisere samfunnet på en annen måte slik at samfunnsmoralen og fellesskapsfølelsen styrkes, egoisme og urettferdige forskjeller reduseres.¹³ Men også innenfor kapitalismen kan det gjøres noe mer effektivt for å redusere kriminaliteten enn å straffe eller true med straff. I denne artikkelen skal jeg se nærmere på alternative reaksjoner overfor lovbrøyttere.

SILKEHANSKER ELLER JERNNEVER?

At lovbrøyttere skal «tas tøft» og få en «lærepenge»¹⁴ er en utbredt holdning. De fleste *håper* kriminaliteten skal forsvinne bare lovbrøytterne straffes hardt og sperres inne lenge. De

«kriminelle uhyrene, disse samfunnsfiendene uten utdanning og arbeid, fortjener enten kortvarig, skarp sjokkbehandling, inkludert dødsstraff ved henging eller kastraksjon med kjemoterapi ('vekk med ballene'), eller endeløse selv-destruktive opphold i uhygieniske, overbefolkede fengsler bygget av våre Victorianske forfedre for å frelse tapte kristne sjeler», som Box ironisk skriver.¹⁵

Den harde linja henger sammen med troen på at noen velger å være kriminelle ut fra en slags fri vilje, og at det gjelder å avskrekke flest mulig fra å velge denne løpebanen. Denne naive oppfatningen fører stort sett til straffereaksjoner som øker det ondet som skal bekjempes. Det er heller ingen ny erkjennelse at strenge straffer og tøff behandling øker gjentakelseslovbruddene. *Cesare Beccaria* påpekte allerede i det 18. århundre at grufulle straffemetoder fører til mer bestialsk kriminalitet.¹⁶

Å tenke på kriminalitetsbekjempelse ved hjelp av kategorier som «hardt» eller «bløtt» er ufruktbart og irrelevant uansett hvor lettforståelig det er. Det er ikke slike begreper som er viktige når vi har med lovbrøyttere å gjøre, eller andre mennesker for den saks skyld. Spørsmålet er ikke om reaksjonene er for harde eller for milde, men om de har noen *mening* for dem som utsettes

for dem. Fremfor frieri til folks hevntørst, til synsing, håp og tro om hva som nytter, må utgangspunktet tas i kunnskap og erfaring som viser at gjentakelseskriminaliteten faktisk kan reduseres ved trenings- og behandlings-tiltak utenfor fengslene.

HEVN

Hevntørsten, eller ønske om å gjengjelde «ondt med ondt» er en vesentlige drivkraft bak straffen i vår kultur. Gjengjeldelsesprinsippet er fremtredende i kristendommen, og har fått sitt klassiske uttrykk i Moseloven (2. Mosebok, kap. 21); «da skal du gi liv for liv, øye for øye, tann for tann, hånd for hånd, brent for brent, sår for sår, skramme for skramme.»¹⁷ Forskriftene i Moseloven har utvilsomt påvirket den verdslige lovgivningen i vår kulturkrets, og Andenæs viser at vi finner igjen setningen om at det skal bøtes «liv for liv» i Kristian V's Norske Lov av 1687. Men i motsetning til Moseloven, der formålet var å *begrense* retten til å ta hevn – så langt, men ikke lenger kunne gjengjeldelsen gå, – så er det gjennom tidene «først og fremst *påbudet* om gjengjeldelse en har heftet seg ved», som Andenæs skriver.¹⁸

Primitive hevnreaksjoner, fremstilt i gammeltestamentlige skrifter blir av enkelte oppfattet som «naturlige» og grunnlagt i noe allment menneskelig. Men hevn er ingen naturlig eller «menneskelig» reaksjonsmåte, det er en kulturbestemt og tillært reaksjonsform. Det finnes ingen biologisk betinget, kulturuavhengig tilbøyelighet til å ta hevn hos menneskearten, like lite som hos (andre) høyere dyrearter. Ønsket om hevn er en *lært reaksjon* i samfunn der det å straffe blir ansett som naturlig og selvfølgelig, og som få dermed stiller spørsmål ved. Hevntørsten er imidlertid et dårlig utgangspunkt for kriminalitetsbekjempelse. Volds- og vinningsspiralen styrkes ved primitive straffereaksjoner, eller som Lombroso sier: «Vi må, når vi straffer, mer ta utgangspunkt i samfunnets velferd og hva samfunnet vil oppnå, enn bare tenke på straff som hevn.»¹⁹

Hevn brukes sjelden som offisiell begrunnelse. «I nordisk strafferettsvitenskap spiller gjengjeldelsesteorien ingen politisk rolle», skriver Hauge.²⁰ Men tankegangen blir tillagt folk flest, med påstander om at «mange» synes det er urettferdig om lovbrudd ikke hevnes. I Justisdepartementet og blant jurister, ikke minst i påtalemyndigheten, er det vanlig å begrunne strenge straffer med henvisning til «folks alminnelige rettsfølelse», altså befolkningens ønske om harde reaksjoner.²¹ Denne «følelsen» finnes antakelig tydeligst på tabloidenes forside, i Holmgang og tilsvarende TV-programmer.

Hvis folk virkelig fikk valget mellom å *straffe* og *hevne* lovbrudd, uten at det reduserte fremtidig kriminalitet, og andre reaksjoner som førte til færre nye lovbrudd, ville de da ikke valgt reaksjoner som reduserte risikoen for at en selv og andre ble rammet av forbrytelser? Ble det kjent at det finnes måter

å møte lovbrøytare på som gjør at de vil begå færre lovbrudd ville folk flest støtte slike reaksjoner fremfor straffer som tilfredsstillar «hevntørsten».

Problemet er at folk flest ikkje får vite at det er effektive alternativ til hevn og straff. De ansvarlege for strafferettspleie og kriminalomsorg her i landet kjenner lite til alternativene og tror ikkje det finnes måtar å reagere på som fører til færre lovbrudd. De oppfatter at alt er like nytteløst: de «kriminelle» er uforbederlege, de vil vere lovbrøytare uansett hvordan det reageres. Kort sagt tror tilhengerne av straff at «*ingenting nytt*». Denne pessimistiske holdningen slo for alvor gjennom i midten av 1970-åra. I Norge har oppfatningen paradoksalt nok vært like seiglivet som påstanden om at straff og pine bedrer lovlydigheten.

STRAFFENS HENSIKT

Straff er tilsiktet påføring av lidelse. Det oppfattes vanligvis som moralsk forkastelig å påføre et annett menneske et onde med overlegg. Moralen som gjelder overfor det store flertallet av samfunnsmedlemmene gjelder imidlertid ikkje for det mindretallet av lovbrøytare som blir tatt og dømt.²² Straffen skal vere pinefull, og lovbrøytaren *lide*.²³

De som tror på represalier for endring av atferd, mener straffen virker på tre områder:

1. *Den virker avskrekkende på alle og gjøre hele befolkningen mer lovlydig: Allmenprevensjon*
2. *Den virker avskrekkende på den som straffes, slik at han eller hun avstår fra nye lovbrudd: Individualprevensjon*
3. *Når en lovbrøytar sitter inne kan han/hun ikkje begå nye lovbrudd: Innsperings- eller uskadeliggjøringseffekten.*

Vi skal se nærmere på holdbarheten av disse tre begrunnelsene.

Allmenprevensjon – avskrekke alle

Den viktigste begrunnelsen for å straffe er ifølge Andenæs at det virker allmenpreventivt.²⁴ Straffetruuselen antas å påvirke alle potensielle lovbrøytare, og hindre lovbrudd overhodet. Effekten er vanskelig å måle ettersom lovbrudd påvirkes av mange andre faktorer enn tanken på å bli straffet. At folk flest for eksempel ser på det å bli fengslet som noe ubehagelig, er ikkje noe bevis for at det virker avskrekkende på potensielle lovbrøytare. Straffetruuselen er neppe den viktigste grunnen til at folk stort sett er lovlydige og i hvertfall ikkje blir dømt for alvorlig kriminalitet.

Skammen og straffen

Da ungdom i England ble spurt hva de mente var den mest alvorlige konsekvensen av å bli arrestert, svarte bare 10% «straffen jeg måtte få.» Hele

55% svarte «hva familien/kjæresten min vil tenke», og 12% mente at «offentligheten eller skammen over å ha vært i retten» var den alvorligste konsekvensen.²⁵ «Skammen», skyldfølelsen og reaksjonen fra de nærmeste er altså det mest plagsomme for unge lovbrøyttere. Dette viser at den sosial kontrollen først og fremst stammer fra de uformelle reaksjonene i det nære nettverket. Formelle straffesanksjoner spiller mindre rolle. Redselen for å tape ansikt blant venner, familie eller i lokalsamfunnet er sterkere enn ubehaget ved tanken på å bli straffet av rettsapparatet.

For de fleste voksne mennesker i alle kulturer er det å begå alvorlige lovbrudd uaktuelt av mange grunner. Folk er lovlydige mesteparten av tida, ikke av frykt for straff, men fordi det å begå lovbrudd ganske enkelt er noe de tar avstand fra og synes er moralsk forkastelig. Skammen, samvittigheten, over-jeget eller hva det kalles, og som er knyttet til moralske og etiske verdier, tilegnes av de fleste gjennom sosialiseringen i ethvert samfunn. Internalisering av samfunnsmorale gjør at alvorlig kriminalitet er utenkelig for de fleste av oss. Den moralske samvittigheten er et mer effektivt våpen i forebyggingen av lovbrudd enn straff eller trusselen om straff fra rettsapparatet. Derfor er lovlydigheten i et samfunn ikke først og fremst en følge av mengden av politifolk, eller effektiviteten til straffesystemet, men resultat av samfunnssolidaritet, prososialitet, følelse av tilhørighet og aksept, samt hensynet til familie, venner og deres reaksjoner. Forvitrer fellesskapsfølelsen og omtanken for andre, hjelper det ikke med strengere straffer. Samfunn med sterk sosial kontroll der folks sosiale samvittighet, samfunnssolidaritet og medmenneskelighet er godt utviklet, vil være samfunn med lite kriminalitet.²⁶ Kriminaliteten øker når fellesskapsfølelsen svekkes som følge av deregulering, privatisering og mer marked.

Ikke desto mindre er det nødvendig å reagere overfor lovbrudd så lenge enkelte ikke føler skam, skyld eller får dårlig samvittighet. Men de som ikke føler noen skyld lar seg heller ikke forandre av ytre straff eller rettlege av trusselen om det. Erfaringene viser at slike virkemidler ikke stopper folk som er upåvirket av de kontrollmekanismer som gjør folk flest lovlydige. Dødsstraff har for eksempel ikke redusert den alvorlige kriminaliteten i USA. Det er ikke færre drap i de statene som har dødsstraff enn i de som ikke har, og mye tyder på at strenge straffer har en brutaliseringseffekt og øker risikoen for alvorlige forbrytelser.²⁷

Trussel om straff eller opplevelsen av å bli straffet hindrer hverken affekt-kriminaliteten, vinnings- eller ruskriminaliteten. For å hindre slike lovbrudd må rusmisbrukere få hjelp og samfunnsmorale og fellesskapsfølelsen styrkes, noe som bare kan skje dersom samfunnsforholdene fremmer slike verdier, og det utvikles produksjonsforhold som skaper rettferdig fordeling, solidaritet og fellesskapsfølelse.

Den allmenpreventive effekten avhenger også av selvbilde. For den som ser på seg selv som kriminell har straff eller trusselen om straff liten effekt.

Derimot kan straffetrusselen ha allmenpreventiv effekt overfor dem som betrakter seg som lovlydige.²⁸ Paradoksalt nok er altså straffesystemet mest effektivt overfor dem som stort sett er lovlydige eller som begår mindre alvorlige lovbrudd, mens det er uten virkning overfor dem som begår mye og alvorlig kriminalitet. Overfor rusavhengige lovbrøyttere er straff særlig meningsløst. Det er uten innvirkning på misbrukernes stoffavhengighet og dermed på den kriminaliteten som skyldes rusmisbruk. Trusselen om strenge straffer øker rekrutteringen til det kriminelle rusmisbruksmiljøet.²⁹

Individualprevensjon

Individualprevensjon gjelder virkningen straffen har på den straffede, og tanken er at pinen skal få lovovertrederen på bedre tanker og hindre nye lovbrudd. Det ser ikke ut til å være tilfelle. Selv om lovbrøyttere har erfart straffen, og for eksempel har sittet inne, så spiller dette liten rolle forut for og under et lovbrudd. Hverdagsvolden skjer gjerne spontant og under ruspåvirkning, og er ikke utløst av en beregning av hvor liten risikoen er for å bli straffet. Mange og lange fengselsopphold avholder ikke gjentakelseslovbrøyttere fra ny kriminalitet, det øker tvert imot residivet. Risikoen for tilbakefall øker med antall straffereaksjoner. En av tre førstegangslovbrøyttere i Norge i 1997 ble dømt på ny, mens 1 av 2 av dem med en tidligere reaksjon, og hele 9 av 10 av dem som var dømt mer enn 10 ganger ble dømt på ny.³⁰ Fengselsstraff som kan virke avskrekkende på folk flest har ikke den samme virkningen overfor lovbrøyttere som tenker annerledes og føler seg hjemme i fengslet. Der blir de behandlet slik de er vant til, med krav om underkastelse, lite selvstendighet og begrenset frihet.

Lombroso som ofte besøkte de italienske fengslene og var på god fot med fangene, har fortalt hvordan de oppfattet fengslet.³¹ En av dem sa: «Fengsel er sendt oss av Gud fordi det lærer oss egnede steder å stjele og skaffer oss gode venner å stjele sammen med.» En innsatt i Palermo la til: «Jeg vil gjerne rive i filler den mannen som snakker ille om fengslet. Fengslet er et lykkested og noe av det beste som har hendt oss ettersom vi lærer om skjulesteder, hvordan vi skal stjele og vi får venner å begå lovbrudd sammen med.» Mange av dem Lombroso snakket med ønsket å sitte i fengsel en tid for å lære og for å få kontakter. De foretrakk livet innenfor fremfor «friheten» utenfor. En av Lombrosos konklusjoner var derfor: «Vi tror at vi beskytter samfunnet ved å fengsle lovbrøyttere. I virkeligheten sørger vi ikke bare for at de kommer i kontakt med hverandre og kan påvirke hverandre, men vi gir dem mye fornøyelse i tillegg.»

Ville det vært bedre å øke lengden og ubehaget ved fengselsstraffen³² slik at innesperringen i det minste ble opplevd som en straff og ikke en «fornøyelse»? Ingenting tyder på det.³³ Tvert imot er residivet høyere for dem som sitter inne lenge og mange ganger. Fengselsstraff er kort og godt en

ineffektiv reaksjonsform dersom formålet er å redusere (gjentakelses) kriminaliteten, dvs. den formen for hverdagskriminalitet som det går an å gjøre noe med fordi gjerningspersonen er kjent fra tidligere lovbrudd.

Innesperringseffekten – uskadeliggjøring

Folk begår sjelden lovbrudd når de sitter i fengsel. Derfor mener enkelte at kriminaliteten kan reduseres ved å gi lovbrøttere lange, helst livsvarige fengselsstraffer. Dette praktiseres nå i stigende grad i USA og England. Innesperringen og «uskadeliggjøringen» av fortrinnsvis unge svarte menn har åpenbare etiske og moralske konsekvenser. I enkelte strøk i USA tilbringer nesten 10% av unge svarte menn levetida i fengsel. Da kan man spørre hva som atskiller dette fra tyske konsentrasjonsleire eller Sovjetunionens Gulag-system. De *moralske* og *etiske* sidene ved den massive innesperringen av fattige og svarte er ikke tema her, spørsmålet er hvorvidt uskadeliggjøring reduserer kriminaliteten.

Folk synes å godta ideen om at hvis bare mange sperres inne lenge nok vil kriminaliteten reduseres kraftig. Det synes innlysende: få lovbrøtterne vekk fra gata, og samfunnet vil bli kvitt kriminaliteten. Men hvor mange må sperres inne for at den registrerte kriminaliteten skal synke vesentlig? I England var konklusjonen:

«Endringer i bruken av fengsel i størrelsesorden 25% vil være nødvendig for å få til en endring i kriminaliteten på 1% (...) Innesperringseffekten på det nåværende fengslingsnivået er ikke stor, og en generell økning i strafferammen eller antall som fengsles vil ikke ha noen særlig effekt»³⁴

For å oppnå en nedgang som monner må fangetallet altså øke til et nivå vi får håpe at siviliserte samfunn ikke vil akseptere. Beregninger fra England viste at for å redusere kriminaliteten med 30% måtte fangebefolkningen øke med en faktor på 7,5, til 375000. I Norge ville det bety at vi isteden for ca 3000 innsatte, hadde 23000 fengslet til enhver tid.

Amerikanske undersøkelser fra 1970-åra viste at kriminaliteten bare ble redusert med 1%-4% som følge av uskadeliggjøring.³⁵ Beregninger fra Skandinavia har vist reduksjon i størrelsesorden 3%-10% som følge av innesperringseffekten. Det korrekte tallet ligger ifølge Kyvsgaard nærmere 3% enn 10%.³⁶ Økes fengselsstraffene med 1 år for alle minsker kriminaliteten med 3%-4%, men fangetallet øker med 30%. Er alle fengselsstraffer minst 5 år vil kriminaliteten bli redusert med 15% og fangetallet øke med 300-500%! Beregninger fra USA viste at 1 års forlengelse av alle fengselsstraffer ville redusere anmeldt kriminalitet med 2,7%, mens fangetallet ville vokse med 31%. En svensk undersøkelse viste at ett års obligatorisk innesperring for alle ville hindre 15% av den totale og 24% av den litt alvorligere kriminaliteten. Fangetallet ville stige til det sju-

dobbelte. USA har praktisert uskadeliggjøring på 1990-tallet, men erfaringene viser at kriminaliteten ikke reduseres som følge av dette.³⁷

Britta Kyvsgaard har beregnet nedgangen i kriminalitet dersom prøveløslatelse avskaffes, betingede dommer gjøres ubetingede og unge idømmes fengselsstraff istedenfor påtaleunntatelse eller betingede dommer. Den uskadeliggjørende effekten av å unnlate å prøveløslate etter at 2/3 av dommen er sonet, er 1,5% færre anmeldte lovbrudd. Veksten i fangetallet vil være 21% og de årlige driftsutgiftene for fengslene vil stige med 187 millioner danske kroner. Hvis alle betingede dommer ble omgjort til ubetingede ville 2,8% færre lovbrudd anmeldes, men fangetallet ville økt med 62% og utgiftene med 553 millioner. Uskadeliggjøring av unge har enda dårligere effekt. Reduksjon i kriminaliteten er bare 1,7%, økningen i fangetallet 46% og i årlige driftskostnader 410 millioner danske kroner. Kyvsgaard konkluderer med at den «Uskadeliggjørende effekt (er) af yderst begrænset omfang.(...) Både de økonomiske og de etiske omkostninger ved sådanne reformer ville blive kolossale.»³⁸ Dette burde være obligatorisk lesning for dem som mener (unge) lovbrøyttere bør «tas hardt» og helst sperres inne. Beregninger viser at det er svært lite å vinne, og mye å tape, på å fengsle flere i lang tid.

Selektiv uskadeliggjøring

Beregningene foran har som forutsetning at alle fanger uansett risiko for gjentakelse, får forlenget innesperringen like mye. Effekten vil øke dersom innesperringen varieres etter tilbakefallsrisiko sånn at de som sannsynligvis vil begå mye ny kriminalitet etter løslatelse sitter lengst, og tilsvarende at de med lav gjentakelsesrisiko slipper raskt ut og gir plass til de andre.

Beregninger i USA viste at hvis lovbrøyttere dømt for ran eller innbrudd ble fengslet i minst to år, så ville antall ran reduseres med 8%, drap og voldtekt med 3% og biltyverier med 2%. Gevinsten oppnås med kun 7% vekst i innsatte. Sitter den mest aktive tredjedelen av lovbrøyttere et ekstraår i fengsel vil det i gjennomsnitt forhindres 5 lovbrudd per innesperret. Samlet betyr det en reduksjon i den totale kriminaliteten på bare 2%. I Sverige er det beregnet at hvis alle personer i høyrisikogruppen idømmes minst 2 års fengsel, vil det redusere den totale kriminaliteten med 13% og den alvorligere med 17%. Fangetallet vil samtidig øke med 117%. Undersøkelsen viser også at det er vanskelig å finne fram til høyrisikolovbrøytterne, andelen falske positive er på over 40%.³⁹

Lovovertrедere som bryter narkotikalovgivningen og begår mange lovbrudd står for mye av den samlede kriminaliteten. I Kyvsgaard's undersøkelse fra Danmark hadde 2% i denne gruppa begått ikke mindre enn 24% av de samlede lovbrudd og 34% av straffelovsovertrедelsene. I gjennomsnitt var hver av disse lovbrøytterne registrert med 45 lovbrudd i undersøkelses-

perioden. Selektiv innesperring av denne gruppa forventes derfor å ha stor effekt. Men effekten er i virkeligheten beskjeden: hvis alle gjentakelseslovbryterne fengsles i 2 år vil bare noe under 2% av den kriminaliteten som ville skjedd ved normale straffer forebygges. Det er altså svært begrenset hva som kan oppnås ved å uskadeliggjøre en liten, men aktiv gruppe lovovertridere.

Hva hvis alle automatisk fengsles i 2 år hvis de får dom nummer to? Denne gruppa er stor, og teller godt over 10% av alle lovovertridere. 12% av alle lovbrudd kan forhindres ved å uskadeliggjøre disse, men fengselskapasiteten må tredobles og ressursene til kriminalomsorgen må økes med flere milliarder kroner.⁴⁰ Kyvsgaard konkluderer med at effekten av selektiv uskadeliggjøring maksimalt minsker kriminaliteten med høyst 3%. Samtidig er omkostningene svært høye. Forestillingen om at stor effekt kan oppnås ved selektiv uskadeliggjøring viser seg urealistisk. Erfaringene fra USA sår tvil om hvorvidt selv de små effektene er reelt holdbare.

Argumentene for å redusere kriminaliteten som helhet ved å sperre flere inne, eller å gi dem lengre straffer, er beregnet på galleriet, egnet til å avlede oppmerksomheten fra reaksjoner som virker. Massiv innesperring skal få folk til å tro at vi står overfor et handlekraftig strafferettssystem. I virkeligheten har vi å gjøre med et system som er så besatt av å straffe og fengsle at det ikke vil bruke andre og effektive virkemidler overfor tilbakefalls-kriminaliteten. Snakket om strengere straffer og flere fengsler er slik sett en avledningsmanøver.

DØDSSTRAFF

Dødsstraffen er kronen på verket for «lov og orden»-tilhengerne og dem som mener kriminaliteten bekjempes med hevn og strenge straffer. Logikken er at ettersom folk frykter døden mer enn noe annet, vil de avstå fra lovbrudd de må bøte med livet for. Også dødsstraffens avskrekkende effekt er basert på troen om at folk vurderer konsekvenser og risiko før de bryter loven. Men det skjer ikke for eksempel ved alvorlig voldskriminalitet. Da er bevisstheten ofte innskrenket på grunn av emosjonell opphisselse eller rusmiddel-påvirkning. De fleste alvorlige voldsforbrytelser skjer i affekt eller i rus, og uten at gjerningspersonen tenker på straffen. Den preventive effekten av dødsstraff er basert mer på ønsketenkning enn på erfaring og kunnskap.

Dødsstraff kan også forverre og forgrove kriminaliteten, slik Beccaria påpekte,⁴¹ og i USA har henrettelsene hatt en *negativ* allmenpreventiv effekt i de seinere år.⁴² Dødsstraff fører til mer vold og flere drap på grunn av «brutaliseringseffekten»: Statsmaktens bruk av dødsstraff signaliserer at det er legalt og korrekt å slå i hjel dem som har forbrutt seg og bidrar til voldsspiralen. Mye tyder med andre ord på at strenge straffer fremmer istedenfor å hemme kriminaliteten.

Dødsstraff, selv for mindre alvorlige lovbrudd, var vanlig i mange europeiske land fra tidlig middelalder og til begynnelsen av det 20. århundre. Den kristne kirke var en viktig inspirator og pådriver for innføring av brutal avstraffelse og dødsstraff i middelalderen.⁴³ Nå har alle land i Vest-Europa unntatt Tyrkia avskaffet dødsstraffen.⁴⁴

Dødsstraff og drap i USA

USA er unntaket fra regelen om at dødsstraffen er avskaffet i takt med den sivilisatoriske utviklingen og kunnskapen om at den ikke reduserer alvorlige lovbrudd.⁴⁵ Drapstallene i USA har variert i det siste århundre uavhengig av dødsstraff eller ikke.⁴⁶ De steg jevnt fra 1900 til midten av 30-åra, sank i den neste tiårsperioden for så på nytt å stige etter 2. verdenskrig. I 1951 var det 105 henrettelser i USA, i 1964 var det 15, i 1965 sju, og det var bare en henrettelse i 1966.⁴⁷ I denne perioden økte heller ikke antall mord i USA. Dersom dødsstraffen hadde noen virkning skulle en vente en økning i drapstallene når straffen ble avskaffet eller ikke praktisert.

Sammenliknes stater med og uten dødsstraff tyder heller ikke noe på at dødsstraff fører til færre drap eller alvorlige lovbrudd. Chambliss, som gjennomgikk drapstallene i stater med og uten dødsstraff i perioden 1959-1964, konkluderte at dødsstraff ikke har allmenpreventiv virkning på alvorlig voldskriminalitet.⁴⁸ John Andenæs har utvilsomt rett når han skriver at: «Under normale forhold lar det seg ikke påvise at det har noen betydning for kriminaliteten om dødsstraff eller livsvarig fengselsstraff er den strengeste straff som kan idømmes.»⁴⁹

HVORFOR VIRKER IKKE STRAFF?

Hva er grunnen til at så mange av dem som begår lovbrudd ikke blir mer lovlydige etter å ha vært straffet, selv når de vet at risikoen for igjen å bli straffet er stor? Hvorfor virker ikke (fengsels)straff avskrekkende på de fleste gjentakelseslovbrytere? Den manglende effekt av straff er på en måte i strid med *common sense* og oppfatningen om at hvis bare lovbryteren får svidd seg, «lært lekse si» og lider, så vil atferden og livsstilen bli mer lovlydig. Dette er imidlertid naive forhåpninger. Straff er generelt lite effektivt når en skal få voksne til å forandre atferd. *Belønning* og endring av livssituasjon er mer virkningsfullt.

Under behaviorismens høykonjunktur for 20-30 år siden var det mange som trodde at straff, eller «negativ belønning» som det eufemistisk ble kalt, var nyttig som dressurmiddel. Toneangivende retninger i psykologi og samfunnsvitenskap fremholdt straffens effekt ved betinging av atferd. Konklusjonene var i stor grad basert på studier av operant og klassisk betinging og laboratorieeksperimenter med dyr som hunder, rotter og duer.

For at straff skal være effektivt som dressurmiddel ved endring av atferd hos dyr, må flere betingelser være oppfylt. Hvis det antas, helt urealistisk, at mennesker kan dresseres på samme måte som dyr, må straffen oppfylle følgende vilkår for å virke atferdsendrende:

1. Straff må følge etter *ethvert* lovbrudd (Nå oppklares 3% av lovbruddene)
2. Straff må følge *rett etter* lovbruddet (Fra lovbrudd til dom går måneder)
3. Desto *strengere* straff desto mer effektiv (Maksimumsstraff i alle saker)

Disse forutsetningene er ikke bare urealistiske fordi straffesystemet aldri kan fungere slik dyredressuren krever, men også fordi mennesker i motsetning til dyr har *høyere psykologiske funksjoner*. Vi reagerer ikke instinktivt og i overensstemmelse med prinsippene for klassisk eller operant betinging. Mennesket har språk og kan tenke. Ren atferdsdressur er derfor svært lite effektiv sammenlignet med mer kognitive, sosiale læringsteknikker med innflytelse av tenkning, mening og selvbilde.

Undersøker vi effekten av mer *aktive* former for straff og pine, og ikke bare passive former som frihetsberøvelse, så viser erfaringene at aktive straffer har enda dårligere effekt på atferden. Sjøkkterapi, aversjonsterapi, skremser og isolasjon førte i gjennomsnitt til en 25% *økning* i tilbakefalls-kriminaliteten sammenliknet med fanger som «bare» ble fengslet, men ikke utsatt for vold eller sjokkopplevelser.

HVA ER STRAFF?

For at noe skal fungere som straff må det oppleves som straff av dem som utsettes for det og ikke bare av dem som dømmer og iverksetter straffen. Å si hva straff er for andre, er ikke enkelt. Det som oppleves som straff av folk flest, oppleves ikke nødvendigvis på samme måte av de hverdagskriminelle. Noen synes det er straff å bli kjeftet på, eller få en alvorlig advarsel, mens andre som har fått atskillige skjenneprekener og hatt en god del kontakter med politiet og rettsapparatet, ikke opplever det som straff. Mange lovbrutere synes ikke engang fengsel er særlig plagsomt, men snarere en kjærkommen avveksling de har vent seg til. For mange rusmisbrukere, og de er jo i flertall blant de innsatte, betyr fengselsopphold med næringsrik kost og hvile et beleilig avbrekk i en slitsom misbrukertilværelse. Å bli sperret inne noen måneder sammen med likesinnede er ingen avskrekkende tanke. For mennesker med misbruksproblemer er det en større utfordring å leve et rusfritt og lovlydig liv utenfor murene enn å sitte i en fengselscelle. Å måtte endre atferd eller å tenke annerledes, få en struktur på hverdagen med arbeid eller skoletilknytning, samt bli behandlet for rusproblemer, vil for mange lovbrutere være langt vanskeligere enn å sitte inne og berøves «friheten».

Rusavhengige hverdagskriminelle er ikke så frie utenfor fengslene at innesperring betyr noen radikal endring i frihetsfølelsen. Det føles derfor heller ikke som en straff slik de fleste lovlydige uten fengsels erfaring vil oppleve det. Avhengigheten av stoff innebærer ufrihet også i livet utenfor murene. Mange av de som sperres inne har ingen frihet, i betydning kontroll over eget liv og tilværelse, å miste. Under kapitalismen har dessuten friheten og dermed frihetsberøvelse hovedsaklig en ideologisk betydning for de vel-integrerte og godt tilpassede. Ideen om frihetsberøvelse som straff forekommer logisk i *lovgivernes* forestillingsverden, men i den verden mange av de domfelte lever er det annerledes. For dem som ikke opplever å være frie, og som heller ikke ligger under for den ideologiske forestillingen om å skape sitt eget liv, men som føler avhengighet, underdanighet, bli tråkket på, så er «frihetsberøvelse» i form av innesperring ikke nødvendigvis noen straff.

DE GJENTAKELSESKRIMINELLE

Det er gjengangerne, tidligere dømte og straffede, som begår det meste av den registrerte kriminaliteten. Over 60% av dem som soner fengselsstraff begår nye lovbrudd og havner i fengsel på nytt. Det gjelder særlig de som er dømt for de vanligste lovbrudd, alminnelig vinningskriminalitet: simple tyverier, innbrudd og bedragerier, det som lovlydige folk oftest forbinder med kriminalitet. Disse vinningslovbryterne er taperne i samfunnet. Det er rusmisbrukere, folk uten utdanning og arbeid og med problemfylte familieforhold og oppvekst. Ikke sjelden er de mishandlet og misbrukt som barn og de har aldri fått noen virkelig sjanse til å skikke seg. Flertallet har havnet i et rusmisbruk de ikke kontrollerer. Lovbrudd begås for å få penger til å ruse seg eller det skjer i ruspåvirket tilstand. «Omtrent halvparten av alle idømte frihetsstraffer på over 3 år blir ilagt for narkotikaforbrytelser. De fleste av de domfelte er selv stoffmisbrukere.»⁵⁰ 2 av 3 innsatte har alkohol- og/eller stoffproblemer. Dette er ikke noe nytt. Vilhelm Aubert skrev for snart 25 år siden: «Fengslene fungerer til dels som oppbevaringssted for alkoholisererte, hjemløse, fattige vinningsforbrytere som det ellers ikke er noe blivende sted for i det moderne industrisamfunn».⁵¹ Så lenge det ikke gjøres noe med de samfunnsmessige forhold som produserer «taperne», og med rusavhengigheten til de gjentakelseskriminelle vil ikke hverdagskriminaliteten reduseres uansett hvor mange fengsler som fylles.

Mange innenfor politiet, domstolene og Kriminalomsorgen er klar over at straffesystemet er kostbart, inhumant og virkningsløst. Det er en ulmende motstand nedenfra etterhvert som kunnskapen sprer seg om effektive reaksjonsmåter og alternativer til fengsel og straff. Denne kunnskapen har tilsynelatende ikke nådd fram til dem som er administrativt og politisk ansvarlige. Det er mer behagelig og lønnsomt å tute med høyrøstede politiske krefter som propagerer for enkle og fordummende «løsninger» på

kriminalitetsproblemet. Jo høyere i hierarkiet, og jo lenger en er fra de daglige problemene, desto mer virkelighetsfjerne og urealistiske er løsningene, desto mer konservative og stivbeinte er de som har makt og ansvar. Lojaliteten til overordnede, utsiktene til avansement og karriere, fremmer interessen for å forsvare det bestående, støtte dem som sitter enda høyere opp i hierarkiet, og dermed lukke øyne og ører for forslag fra dem med daglig erfaring for at straff ikke fremmer lovligheten.

Ansatte i fengsel og friomsorg møter straffedømte daglig. De vet at gjengangerne ikke blir mer lovlige av å bli straffet. Derfor ønsker flertallet av dem en annen og nærmest motsatt prioritering av kriminalomsorgens ressurser. Over 1/3 av de ansatte i fengselsvesenet er direkte misfornøyde med hvordan fengslene forebygger tilbakefallskriminaliteten, og mener at lovbryterne først og fremst må sikres arbeid, bolig og endret sosialt nettverk for å komme ut av lovbryterkarusellen.⁵² Dette er selvsagt ikke nye tanker, men fremdeles blir disse kjensgjerningene oversett av dem som er politisk og administrativt ansvarlige for strafferettssystemet. Det skyldes blant annet overbevisningen om at det ikke er mulig å gjøre noe med «vaneforbryterne», en forestilling om at «ingenting nytter».

«INGENTING NYTTER»

Påstanden, eller snarere slagordet: «ingenting nytter», var det massemedia som skapte i jakten på (ned)slående overskrifter som kunne dempe behandlingsoptimismen på 1960 og 70-tallet. Det ble formulert i forbindelse med en artikkel Robert Martinson skrev i 1974, og der det blant annet sto: «Det er mulig (...) at de strategier vi nå bruker er feilaktige, at utdanning og psykoterapi, selv når det foregår på aller beste måte, ikke kan forhindre eller redusere, den sterke tilbøyeligheten lovbrytere har til å fortsette sin kriminelle løpebane.»⁵³ Artikkelen fikk stor betydning for synet på rehabilitering og behandling. Forventningene til alternative reaksjoner kjølnet, og mange begynte å tvile på om lovbrytere lot seg rehabiliteres. Påstanden om at «ingenting nytter» ble begeistret mottatt av tilhengerne av straff og *status quo*, alle dem som motsetter seg «eksperimentering». At den feilaktige konklusjonen også ble støttet i en rapport utarbeidet av U.S. National Academy of Sciences, gjorde ikke saken bedre.⁵⁴ Men prestisjetunge forskningsinstitusjoner kan også ta feil. For påstanden «ingenting nytter» var både feilaktig og villedende og ikke engang dekkende for de undersøkelsene Martinson baserte artikkelen sin på. Det er tankevekkende å lese prosjektleder Douglas Lipton's fremstilling av Martinsons rolle.⁵⁵ Lipton utga i 1975 boka *The Effectiveness of Correctional Treatment* sammen med Martinson og Judith Wilks, der de oppsummerte resultatene fra 20 års forskning på effekten av behandling og rehabilitering. Martinsons artikkel ble trykt året før prosjektet ble avsluttet, og var en popularisering basert på et mindre utvalg

studier. Den ble publisert uten Liptons vitende og gikk mye lengre i sin pessimistiske konklusjon enn boka gjorde. I boka het det at enkelte programmer hadde klart bedre resultater enn fengselsstraff.⁵⁶

Lipton tok offentlig avstand fra Martinsons artikkel for å rette opp inntrykket av at all behandling var nytteløs. Men klimaet på den tida var mer i overensstemmelse med det Martinson hadde skrevet, og få hørte på Liptons nyanserte korrigeringer. Ironien var, som Lipton skriver, at Martinson, en venstreorientert liberaler, startet arbeidet som en sterk tilhenger av rehabilitering. Men etterhvert ble han desillusjonert, og til de øvrige medarbeidernes overraskelse førte skuffelsen til en reaksjon helt ute av proporsjoner. Etter å ha offentliggjort artikkelen ble Martinson intervjuet av aviser og ukeblad som *Time* og *Newsweek*. Han opptrådte også i flere fjernsynsprogrammer, bl.a. det populære *Sixty Minutes*, og uttalte seg mer og mer ekstremt. Han ble hissig og irritert og svingte fra sitt tidligere liberale standpunkt til et straffe-orientert, reaksjonært syn. Blant annet gikk han inn for å sette elektroniske fotlenker på prøveløslatte. Han opptrådte aggressivt, ble uvitenskapelig i sitt forsvar for reaksjonære standpunkt og solte seg i massemedias oppmerksomhet. Han klarte ikke å begrense sine ytterliggående standpunkter og sablet ned sine medforfattere. Hverken Lipton eller Wilks hadde noe å stille opp overfor den slags «argumenter».

Martinson var utvilsomt fargerik, og media elsket hans outrerte meninger uten forbehold. Noen få år senere hoppet denne emosjonelt forstyrrede mannen ut fra leiligheten sin i 17 etasje (under en overgangsfase i en manisk depressiv sinnslidelse, fikk Lipton senere vite). Før han tok livet av seg vedgikk Martinson at han hadde tatt feil, og tilbakekalte synspunktene fra 1974. I 1979 skrev han:

«På grunnlag av resultatene i vår nåværende undersøkelse trekker jeg tilbake konklusjonen. Jeg har ofte påstått at behandling som del av straffesystemet er 'impotent', og jeg trekker også tilbake denne påstanden. Jeg protesterte mot slagordet som mediene brukte, nemlig at 'ingenting nytter'. Massemedia har ikke plass til vitenskapelige spissfindigheter og må nødvendigvis forenkle. Men uansett, konklusjonen er ikke riktig».⁵⁷

Hans konklusjon i 1979 var at «noen behandlingsprogrammer har en tydelig effekt på residivet». Men det hjalp lite. Mange *ville* gjerne høre at lovbrutere er uforbederlige. Det passet med oppfatningen om at de bør straffes strengt og sperres inne lenge. Fengsling, het det, vil holde de kriminelle borte fra gatene, avskrekke dem fra å begå nye lovbrudd og i tillegg vil andre avstå fra kriminalitet av frykt for konsekvensene.

KRITIKK AV «INGENTING NYTTER»

Fremdeles tror mange at behandling og rehabilitering ikke «nytter». Men de tar feil. Lovbruddsreaksjoner med utgangspunkt i behandling og rehabili-

tering virker individualpreventivt og reduserer tilbakefallskriminaliteten. Mange alternative reaksjoner i 1960- og 70-åra hadde bedre resultat enn fengselsstraff.⁵⁸ Lovbryteres atferd *kan* endres. Den mistrøstige stemningen som bredte seg fra slutten av 1970-åra skyldtes misvisende fortolkning og overfladisk mediegjengivelse.

I de seinere år er det gjennomført *meta-analyser* av en rekke lovbryterprogrammer.⁵⁹ De fleste analysene konkluderer med at andre reaksjonsformer er mer effektive enn fengsel hvis målet er å redusere kriminaliteten.⁶⁰ I et nytt prosjekt, som ble avsluttet i 1999, har Douglas Lipton og medarbeidere tatt for seg 28 meta-analyser og en rekke enkeltstudier, og sammenliknet behandling og rehabilitering med ordinær fengselsstraff.⁶¹ Lipton har også sett nærmere på hva som kjennetegner reaksjoner med særlig godt resultat. I den foreløpige konklusjonen nevnes programmer basert på *kognitiv og sosial trening, sosiale læringsprogrammer, terapeutisk samfunn og realitetsterapi* som særlig effektive, mens utdanning og grupperådgivning ikke har effekt på tilbakefallskriminaliteten.

Undersøkelser av behandlingsutfall viser altså at gjentakelseskriminaliteten kan reduseres ved trening av lovbrytere fortrinnsvis *utenfor fengslene*, der de får praktisert evnen til å tenke og handle annerledes. Særlig løfterike har programmene basert på sosial-kognitiv ferdighetstrening vært. Tilbakefallet for deltagerne i disse programmene er opptil 60% lavere blant høyrisiko lovbrytere, og opptil 70% lavere for stoff-avhengige lovbrytere, sammenliknet med fengsling.

Det er fremdeles uavklarte spørsmål og rehabiliteringsprogrammene kan forbedres. Men at rehabilitering av lovbrytere er mulig uten innslag av straff og pine er hevet over tvil. Dokumentasjonen av at «noe nytter» er overveldende, påstanden om at «ingenting nytter» kan erstattes med erklæringen til Gendreau og Ross:

«Kort sagt, det er bent fram latterlig å hevde at 'ingenting nytter'. Vårt sammendrag bekrefter at det har foregått mye som viser at lovbryter rehabilitering har vært og vil være effektiv. De prinsippene som kjennetegner effektiv rehabilitering er påvist i mange intervensjonsstrategier og for ulike lovbrytere, og kan ikke avfeies som trivielle.»⁶²

Eller som Thornton skriver: «det er én konklusjon som ihvertfall ikke kan trekkes, nemlig at 'ingenting nytter'».⁶³

Norske kriminologer og strafferettsinteresserte, for eksempel Nils Christie, Thomas Mathiesen og Johs Andenæs har fremdeles liten tro på at lovovertredere lar seg rehabilitere gjennom behandling/trening.⁶⁴ De henger fast i oppfatningen til Martinson fra 1974 og mener visstnok at forsøkene på individualprevensjon har vært virkningsløse. Dokumentasjonen av det motsatte, som det er mye av de siste 30 år, synes å være ukjent.

LOVBRUDD SOM UTTRYKK FOR BESTEMTE TANKER OG HANDLINGER

Å bryte loven er ikke først og fremst en spesiell (motorisk) atferd eller en teknisk ferdighet. Lovbrudd er en sosial handling og også uttrykk for en *kognitiv stil*. Det er resultat av en måte å tenke på og en måte å løse problemer på. Måten å tenke på og se seg selv på, må endres hvis lovbryteren skal velge andre løsninger. Ikke fordi tankegangen er syk, men fordi den er sosialt uhensiktsmessig, med negative konsekvenser. Effektiv rehabilitering er ikke noe mystisk sesam-sesam, men basert på kunnskap om hva som har betydning ved endring av tenkning og atferd. Kunnskapen er satt i system sånn at de som *vil* bli mer lovlydige får hjelp til å utvikle ferdigheter som trengs for å mestre et mer lovlydig liv.

Lovbrudd er sjelden en isolert hendelse i en ellers problemløs tilværelse. Som oftest er det uttrykk for mer eller mindre automatiske reaksjoner i en fastlåst situasjon der en trenger hjelp for å finne andre løsninger og foreta nye handlingsvalg. Å endre nærmest automatiske tanker og atferd forutsetter *utvikling av tenkningen* om andre og seg selv. Dette kan best foregå i konkrete sosiale situasjoner, i samkvem og kommunikasjon med andre, der tanker bearbeides og gradvis endres som følge av motspill og medspill. Det er ingen snarvei til atferdsendringer, det finnes ingen smarte behandlingstriks, teknikker eller medikamenter som kan redusere anstrengelsene og tida det tar. For den som vil forandre seg er det nødvendig med aktiv innsats gjerne over lang tid. Det er krevende for dem som har vent seg til å begå lovbrudd og som har et sosialt miljø og et selvbilde som støtter opp under slik virksomhet, å endre inngrodde atferdsmønstre og tenkemåter knyttet til bestemte lystopplevelser og sosiale situasjoner. Men alle *kan* endre tanker og atferd. Prinsipielt er atferdsendring mulig. Men det tar tid og krever innsats, og mange trenger hjelp for å gjennomføre det. Straffedømte trenger trening i å mestre dagligdagen uten lovbrudd, i å motstå gruppepress, forholde seg til konflikter i primærgrupper og familie, få bedre kontroll over sinne og aggressiv atferd. Erfaringer viser at de mest effektive treningsprogrammene inneholder varianter av kognitiv og sosial trening på disse dagligdagse områdene. Ikke noe av denne treningen får lovbytere i fengsel.

SOSIALE FERDIGHETER OG KOGNITIV TRENING

Gode erfaringer med kognitiv og sosial ferdighetstrening er det etterhvert mye av.⁶⁵ Rolletrening med unge «egosentriske» lovbytere førte for eksempel til betydelig reduksjon i residiv i løpet av en 18 måneders periode.⁶⁶ Også aggressiv atferd og impulsivitet som kjennetegner enkelte lovbytere er det mulig å få bedre kontroll over. Det samme gjelder vanskeligheter med abstrakt tenkning, og svak problem-løsningsevne. Program som modifierer impulsiv, egosentrisk tenkning kan lære unge å tenke før de handler, vurdere

konsekvensene av atferden, og begrepsliggjøre alternative måter å løse problemer på. Det er også program for sosial ferdighetstrening og mer kreativ, ikke-aggressiv problemløsning.⁶⁷ Alt i alt er det etterhvert godt dokumentert at særlig unge lovovertridere begår færre lovbrudd etter kognitiv trening og sosial tilrettelegging.

Hovedtanken bak kognitiv trening er at mennesker vil endre atferd når de begynner å tenke annerledes. Lovbrytere utmerker seg ofte ved at de ikke tenker gjennom konsekvensene av egne handlinger. Atferden preges av impulsivitet. Mange har liten trening i å løse dagliglivets utfordringer innenfor lovens rammer. De som oppfører seg sosialt avvikende med stadige lovbrudd kan ha nytte av trening i (selv)kritisk tenkning og dagligdags problemløsning. Det hjelper å få en håndsrekning til å «se seg selv utenfra», konfronteres med sine automatiske reaksjoner og tenkemåte. Mange av dem som får slik hjelp kommer ut av lovbrøtterskolen, og får et større tanke- og atferdsrepertoar å spille på. Størst effekt har programmene som forsøker å utvikle sosiale og kognitive ferdigheter og samtidig tar sikte på forandringer i lovbrøtters sosiale situasjon.

Mye av hverdagskriminaliteten kan reduseres ved å rette oppmerksomheten mot særlig to grupper lovovertridere: (1) barn/unge og (2) lovbrøtters med rusproblemer. Størstedelen av hverdagskriminaliteten begås av dem som begynte med lovbrudd før de var 15 år, fortsatte i ungdomstida og fremdeles er aktive lovbrøtters som unge voksne, gjerne med rusproblemer i tillegg.⁶⁸ Mye av hverdagskriminaliteten vil forsvinne hvis de som debuterer tidlig blir mer lovlydige. Overfor de yngste lovbrøtters er fengselsstraff en spesielt dårlig måte å reagere på. Straff og innesperring gjør vondt verre, og utvikler dem som nølende starter med lovbrudd til gjentakelseslovbrøtters. Selvbildet som *kriminell* etableres og forsterkes som følge av straffen.

SONINGSPROGRAM FOR UNGDOM

Fram til midten av 1980-åra var oppfatningen at rehabilitering av unge lovbrøtters heller ikke nyttet, eller at behandlingseffekten var svært liten. Noen mente riktignok det motsatte og viste til gode erfaringer. Men det var og er en utbredt holdning at også unge lovbrøtters er født kriminelle, at behandling er nytteløst og at de derfor bør sperres inne lengst mulig. I de seinere år har det kommet enkelte motforestillinger til denne pessimistiske holdningen. Noen har argumentert ut fra menneskesyn, humanisme og moral, og påvist at samfunnet blir råere av å rope på mer straff. Andre har vist til gode erfaringer med alternative reaksjoner også blant unge lovbrøtters.⁶⁹

Lipsey undersøkte 400 treningsprogrammer for unge lovbrøtters for å se om de hadde noen virkning på fremtidig kriminalitet.⁷⁰ Gjennomsnittresultatet viste en reduksjon i tilbakefallskriminaliteten på 10% for de som hadde fått alternativer til alminnelig fengselsstraff. Noen programmer hadde

langt bedre resultat enn gjennomsnittet og konklusjonen til Lipsey var at behandling og trening «nytter» også for de unge. De mest vellykkede programmene var to til tre ganger så effektive som gjennomsnittet. Uttrykt i tilbakefallsreduksjon betyr det en nedgang i tilbakefallskriminaliteten på 20-30% sammenlignet med fengsel. Det er ikke bare ungdomskriminaliteten som reduseres. Mye av den fremtidige kriminaliteten blant voksne som disse unge ville ha begått hvis de var blitt straffet eller fengslet på ordinær måte, forebygges også når det satses på alternativer til fengsel.

Lovbrudd blant unge er nært knyttet til skolefravær og – i mindre grad – til arbeidsløshet. Økt skoletilknytning, men ikke nødvendigvis bedre skoleprestasjoner, fører til mindre kriminalitet. Det viktige er at de unge opprettholder *kontakten* med skolen eller kommer i arbeid. Faller de utenfor på disse områdene øker kriminaliteten uansett hvor mye det straffes eller fengsles. Fengsel eller annen straff bedrer selvfølgelig ikke forholdet til skolen eller muligheten for arbeid.

Det viser seg altså at unge lovbrøyttere sjeldnere begår ny kriminalitet når det reageres med kognitiv- og atferdsorientert trening, og i tillegg legges vekt på skole- og arbeidstilknytning. De mest vellykkede programmene fører til en reduksjon i kriminaliteten på 20 til 30%, sammenliknet med fengselsstraff. Programmene med vekt på kognitiv og sosialt orientert trening hadde større effekt enn programmer basert på mer tradisjonell rådgivning og (passiv) sosialhjelp.

NARKOTIKAMISBRUKERE

Sammenhengen mellom bruk av ulovlige rusmidler og kriminalitet er dokumentert til kjedsommelighet. Rusavhengige stjeler, svindler og begår annen kriminalitet for å få penger til daglige narkodoser. Undersøkelser i Finland viste at 3 av 4 personer tatt for ulovlig stoffmisbruk var mistenkt for minst et annet lovbrudd. 48% av stoffmisbrukerne var mistenkt for tyveri eller handel med tjuvegods. En stor del av vinningskriminaliteten, men lite av voldskriminaliteten, begås altså av folk med narkoproblemer.⁷¹

Rusavhengighet er vanskelig å behandle. Fengselsstraff er en særdeles dårlig reaksjonsform dersom målsettingen er å redusere misbruk og kriminalitet. Narkomisbruket fortsetter ofte i fengslet, og det er mange eksempler på at unge lovbrøyttere har startet med stoffmisbruket mens de har sittet inne.⁷² Ved å overføre ressurser fra straffesystemet til behandlingssystemet, ikke sette misbrukere i fengsel, men tilby behandlingsplass, kan gjentakelseskriminaliteten reduseres, samtidig som noen kan leve et mindre rusavhengig og forhåpentligvis bedre liv.

Behandling fremfor straff?

Tyskland vedtok i 1982 en lov som økte strafferammen for narkotikaforbrytelser samtidig med at straffedømte kunne behandles istedenfor automatisk å puttes i fengsel. Lovbrudd skulle ikke stå i veien for behandling. Forutsetningene var at fengselsstraffen ikke måtte overstige 2 år, og at dommen gjaldt et narkotika-relatert lovbrudd. Den domfelte ble løslatt fra fengslet for å delta i behandlingen. Ordningen som er kalt «behandling fremfor straff», har vært en suksess. De som får tilbud om behandling i forbindelse med soning av en dom gjennomfører opplegget i større grad enn såkalt frivillige klienter.⁷³ Halvparten av dem som fullførte behandlingsopplegget forble ustraffet i tre år etter behandlingen, og de resterende ble dømt for færre lovbrudd og fikk mildere reaksjoner enn de som ikke fullførte behandlingen. Erfaringene viser at det nytter med behandling av kriminelle stoffmisbrukere og at gode, realistiske behandlingsopplegg reduserer kriminaliteten både når det gjelder hyppighet og alvorlighetsgrad for denne store gruppen.

UTENFOR ELLER INNENFOR FENGSELET?

Gjennom historien, og ikke minst i de seinere år, har det vært mange forsøk på å reformere fengslet slik at innesperringen skulle virke rehabiliterende. Det har vært forsøkt blant annet med eneceller, hardt arbeid, moralsk oppdragelse, god ernæring, streng disiplin, separat ungdomsfengsel, skoletilbud, mental trening, meditasjon, religion, ulike belønningssystemer, osv. Det aller meste har vært uten virkning på tilbakefallskriminaliteten. Under innesperringen i fengsel overskygger selve straffen alle forsøk på behandling og trening. Pinen blir det primære, alt annet oppleves som underordnet selve avstraffelsen. Dette svekker rehabiliteringsmulighetene, det gjør folk mer passive, fratrar dem ansvar, og styrker selvbildet som avviker og kriminell. Det nytter heller ikke å trene seg i et lovlydig liv, få nytt og mindre kriminelt belastet nettverk innenfor fengselsmurene.

UTENFOR KRIMINALOMSORGENS REKKEVIDDE

For dem som mener alvor når de sier at rettssystemet og kriminalomsorgen først og fremst skal redusere kriminaliteten er det viktig å utnytte kunnskapen som foreligger. Kyvsgaard oppsummerer erfaringene i tre punkter⁷⁴:

- den vesentligste erfaringen er at *behandling skal atskilles fra straff*. Straffen er ikke behandling, men en pine. Behandling kan ikke legitimere eller nyttiggjøre straffen.
- behandling skal være en *mulighet*. Det er noe som skal tilbys, men skal ikke være noen tvangsforanstaltning. Mange av de behandlingseksperimenter som i løpet av 1960-åra ble gjennomført i USA, har

antagelig ikke kunnet påvise positive resultater fordi behandlingen var påtvunget.

- behandling skal primært knyttes til foranstaltninger i *frihet*. Det er først og fremst *utenfor fengslene* det er påvist positive resultater.

Den nåværende kriminalomsorgen er uegnet for å nå Justiskomiteens og departementets målsetting, nemlig å bekjempe tilbakefallskriminaliteten og sikre den domfelte «et varig lovlydig liv», som det heter.⁷⁵ Ikke bare radikale kriminologer mener straff er uegnet til formålet, embetsmenn i Justisdepartementet mener det samme:

«Alle som arbeider i kriminalomsorgen vet at tilbakefall påvirkes av ...viktige faktorer utenfor kriminalomsorgens rekkevidde – bolig, arbeid, sosialt nettverk, privat økonomi, etc.»⁷⁶

De vesentlige betingelsene for et mer lovlydig liv, ligger «utenfor (den nåværende) kriminalomsorgens rekkevidde». Bare annen «omsorg» for de kriminelle kan få ned kriminaliteten og realisere Justiskomiteens og departementets hovedmålsetting. Dette må være en kriminalomsorg som legger vekt på å skaffe lovovertredere arbeid, skolegang, bolig, bedre økonomi og nytt sosialt nettverk, slik Justisdepartementet selv skriver. Fengselsstraff virker stikk i strid med denne målsettingen.

Til tross for viten om fengselsstraffens skadelige virkninger og positive erfaring med kognitiv og sosial trening, så fortsetter strafferegimet og innesperringen. Dette skyldes neppe *ene og alene* manglende kunnskap, selv om det høyt oppe i strafferettssystemet, der den strategiske og politiske utformingen av kriminalomsorgen foregår, er oppsiktsvekkende dårlig kjennskap til effekten av alternative reaksjonsformer. De gode erfaringene med *ikke* å straffe og fengsle er praktisk ikke omtalt i Stortingsmeldingen *Om Kriminalomsorgen* som kom i 1998. Det som står om alternative reaksjoner må karakteriseres som useriøst.⁷⁷ Dersom kunnskapen finnes er det i alle tilfelle liten interesse for å ta hensyn til erfaringene.

Lavere i strafferettshierakiet er det annerledes. De som omgås lovbrøyterne, og ser systemets manglende effektivitet på nært hold, vet godt at straff ikke bidrar til å redusere kriminaliteten. Men mange politikere og justismyndighetene på toppen av pyramiden går fortsatt inn for å straffe og kontrollere. Det skyldes ikke uvitenhet, men behov for å vise handlekraft og vinne tilslutning i opinionen. Det vises til «folks alminnelige rettsoppfatning» som om denne oppfatningen skulle være basert på en historieløs åpenbaring og ikke på den tenkning strafferegimet selv sprer i befolkningen. Politikere og de som er ansvarlige for lov og rett foretrekker det de mener er populære «løsninger» selv om de i beste fall er virkningsløse.

Innesperringen og piningen av de mest stakkarslige i samfunnet er sånn sett ingen feiltakelse og står ikke i noen motsetning til moderne sivilisasjon. Tvert imot avdekker forsøkene på å straffe dem som begår visse ugjerninger og lovbrudd og dermed fastholde dem i den kriminaliteten samfunnet

fordømmer, en annen side av det moderne samfunn «hvis sanne ansikt vi beundrer. (...) To ansikter kan utmerket godt tilhøre det samme legeme.»⁷⁸

STRAFFEREGIMETS SANNE ANSIKT

Uten den moderne sivilisasjon ville fengselssystemet i dets nåværende utforming vært utenkelig. Ikke minst er det avgjørende at det finnes et embetsverk uten subjektiv ond vilje, men som sikrer stødig, upersonlig planlegging og byråkratisk grundighet. Det moderne byråkratiet er uovertruffent til dette formålet. Det gjelder å forholde seg nøytralt og saksorientert til de menneskene systemet rammer og produserer, uten å la seg berøre av individuelle skjebner og lidelser. Det byråkratiske apparatet er her som andre steder først og fremst opptatt av korrekt saksbehandling, eksakte definisjoner, lovforklaring, organisasjonsplaner og detaljert kontroll ovenfra.

Opprettholdelse av et strafferegime og fengselssystem som har demonstrert manglende mulighet til å nå oppstilte målsettinger om mer lovlidighet, er avhengig av rutinemessige, byråkratiske prosedyrer i god avstand fra dem som lider under systemet og aldri blir «bedre». Det trengs mange upersonlige embets- og tjenestemenn som er trofaste mot systemet og gjeldende regler, som ikke stiller spørsmål ved selve rasjonaliteten og effektiviteten i forhold til målene, eller til moralen og etikken. Det gjelder for byråkratiet å bringe moralen til taushet, samtidig som det på ulastelig vis kan forfølge sine daglige, problemløsende gjøremål, som Bauman skriver i en annen sammenheng.

Denne instrumentelle rasjonaliteten som karakteriserer styringsformen i det moderne samfunn er velegnet for å videreføre strafferegimet overfor bestemte avvikere. Den upersonlige effektivitet – «iverksettelse og gjennomføring av straffen» – blir kriteriet på systemets kvalitet. Det gjelder å opprettholde den instrumentelle rasjonalitet med alle midler, sørge for at det foregår innenfor «forretningsmessige», saklige rammer, og for enhver pris fortrenge tilbøyeligheten til å se lovbrutere som enkeltmennesker og hjelpetrengende subjekter og ikke som straffeobjekter. Vekk med emosjonene, hatet, idealismen, de følelsesladede vurderingene – dem er det ikke plass til i det byråkratiet som opprettholder strafferegimet og viderefører fengselsfiaskoen.⁷⁹

Lojalitet og lydighet overfor organisasjonsplaner, rutiner, departementsvedtak og statsapparatet er en forutsetning for å videreføre strafferegimet i dets nåværende utforming. Disiplin er vesentlig, der organisasjonens mål settes over annen troskap og forpliktelser. Egne meninger er bannlyst, «å benekte den private samvittighetens autoritet blir den høyeste moralske dyd», skriver Bauman i sin fremstilling av det moderne samfunns byråkrati.⁸⁰

Vi skal også huske på at de fleste som opprettholder det meningsløse strafferegimet, skriver rundskriv, lager planer, snakker i telefonen og deltar

på møter, sjelden har kontakt med dem systemet rammer. «De kunne ødelegge et helt folk ved å sitte ved skrivebordet», skriver Bauman i en analyse av byråkratiets bidrag til Holocaust.⁸¹

Forsøket på å utrydde hverdags- og narkokriminaliteten med straff og innesperring er samtidig uttrykk for en typisk moderne ambisjon om sosial planlegging og ingeniørkunst, ispedd makt, ressurser og organisasjonstalent for å nå det forjettede land. For mange av de som planlegger og gjennomfører straffesystemet og iverksetter pinen av de hverdagskriminelle, er selvfølgelig det å straffe ikke noe mål i seg selv. Det er et middel til å realisere en storslått visjon om et bedre og tryggere samfunn. Visse lovbrøttere sperres inne fordi de ikke passer inn i planen for det fullkomne samfunn, men virker som ugress i den forjettede rosehaven. Å *straffe*, som var et virkemiddel for å nå sivilisasjonsprosessen ærgjerrige målsetting om et annerledes og bedre samfunn, er karakteristisk nok blitt et mål i seg selv. Eller som Vilhelm Aubert formulerte det for 25 år siden:

«Fra å være et middel til å avskrekke folk fra bestemte forbrytelser, kan det se ut som straffen idag har fått en mer generell oppgave. Den øver et generelt press i retning av konformitet, lojalitet overfor det bestående. Og i denne oppgavens tjeneste kan reaksjonen overfor rusmiddelbrukere fortone seg som et egnet middel. De truer samfunnet ved sin livsform, sin isolasjon, sin passivitet og tilbaketrekning».⁸²

Påstandene om at hardere straffer og mer fengsling reduserer kriminaliteten kan ikke lenger tas alvorlig. Men gatekriminaliteten har åpenbart viktige samfunnsmessige og politiske funksjoner for kapitalistiske samfunn. Derfor satses det mer på å bygge ut fengselskapasiteten slik at denne kriminaliteten kan holdes ved like, enn på alternative reaksjonsformer utenfor fengslene, der straffen eller hevnmotivet ikke er drivkraften, og der lovbrøtterne blir mer lovlydige.

NOTER

- 1) Se utdrag fra Michel Foucaults *Det moderne fengsels historie*, Gyldendal, Oslo, 1971 (Originalens tittel: *Surveiller et punir*, Editions Gallimard, 1975), i «Fengselsfragmenter», i dette Vardøger-heftet.
- 2) Cesare Lombroso: *Crime. Its causes and remedies*, William Heinemann, London 1911. Den italienske legen og kriminologen Lombroso utga i 1876 *L'Homo Delinquente* (Det kriminelle mennesket) der han satte fram teorien om at kriminaliteten skyldtes medfødte egenskaper. Senere la han mer vekt på kriminalitetens sosiale årsaker. Han gjennomskuet fengselsstraffens negative virkninger, og avslørte at kriminaliteten øker når lovbrøttere stues sammen i fengsel.
- 3) Nesten 2/3 av dem som sitter i fengsel blir tatt for nye lovbrudd i løpet av en femårsperiode etter soning. For de som har sonet mange fengselsstraffer er

andelen enda høyere. Fra St. meld. 27 *Om kriminalomsorgen* (1997-98). Se også «Kriminalitet i seinkapitalismen» i dette Vardøger-heftet.

- 4) Cesare Lombroso: *Crime. Its causes and remedies*. William Heinemann, London, 1911.
- 5) Se «Fengselsfragmenter» i dette heftet.
- 6) Fangetallene i England kan illustrere utviklingen. Fra 2. verdenskrig til slutten av 1980-åra ble fangetallet i England og Wales mer enn tredoblet, fra rundt 15000 i 1946 til ca 50000 i 1988. I 1991 var nesten 53000 mennesker, eller 92 av 100000 innbyggere fengslet. Nå er England og Wales oppe i 120 fanger pr.100000 innbyggere, det høyeste fangetallet i Europa, både absolutt og i forhold til folketallet. Fra Nils Christie: «Straffens geografi», *Nordisk tidsskrift for Kriminalvidenskap*, 1997, s. 89-102.
- 7) Steven Box: «Crime, power and ideological mystification», i: John Muncie, Eugene McLaughlin og Mary Langan (red): *Criminological Perspectives*, Sage Publications, London 1996, Kap. 22.
- 8) Se Norbert Elias: *The society of individuals*, Basil Blackwell, Oxford 1991.
- 9) Det er historiske eksempler fra andre kulturer på at lovbrøtere er møtt med andre reaksjoner enn straff. Johs Andenæs skriver at den russiske straffelov av 1926 unngikk uttrykket straff, og talte isteden om «forholdsregler» for sosialt forsvar. Men straffeorienteringen vendte tilbake også i Sovjet etter noen år. I den danske straffelov for Grønland ble betegnelsen straff avskaffet og erstattet med det mer nøytrale uttrykk «forholdsregler» fra 1954. Johs. Andenæs: *Straff, allmenprevensjon og kriminalpolitikk*, Universitetsforlaget, Oslo 1990, s. 182.
- 10) Fra St. meld. 27: *Om kriminalomsorgen* (1997-98).
- 11) Antall fengselsplasser foreslås økt fra de nåværende ca 2900 til 3100 i løpet av få år. St. meld. nr 27: *Om kriminalomsorgen* (1997-98).
- 12) Strafferettsprofessor Johs Andenæs sier det på denne måten: «Det er mitt inntrykk at den kriminalpolitiske diskusjon, slik som vi kan følge den i massemedia og i politiske utspill, er dominert av en unyansert og overdreven tro på hva strengeste straff og mer politi vil bety for kriminaliteten». Johs. Andenæs, op.cit., s. 12
- 13) Se Elliott Curries artikkel i dette heftet.
- 14) Vidar Kleppe: «Nå får de kriminelle bare en klapp på skuldra og får høre at de hadde det vanskelig der de kom fra....samfunnet kan ikke tolerere denne kriminaliteten, men må slå hardt ned på det. Det er for mye dulling og klapping. Vi trenger strengere krav og hardt arbeid. I dag har ungdom det altfor godt» (*Klassekampen*, 4. november 1998).
- 15) Steven Box, op. cit.
- 16) «Desto grufullere straffen er, desto mer gjør den kriminelle for å unngå straffen, og det gjør at han begår alle slags grusomme ugjerninger for å slippe unna straffen for det første lovbruddet. De steder der straffen har vært mest brutal er kjennetegnet av de mest blodige og inhumane gjerninger. Den samme brutale tankegang som kjennetegner lovgiveren smitter over på den kriminelle. Etterhvert som straffen blir mer grusom blir den menneskelige sjel hardnet. Overdreven straff har aldri gjort menneskeheten noe godt». *Cesare Beccaria*, en av kriminologiens grunnleggere, født i Milano i 1738, studerte jus ved universitetet i Pavia 1754-58 og utga boka *Dei delitti e delle pene* (Forbrytelse og straff) i 1764 der sitatet er hentet fra. Boka vakte voldsom oppsikt og ble lest og diskutert av samtidas filosofer, jurister og intellektuelle, som f.eks. Bentham,

Hegel, Kant og Voltaire. Beccaria var en tenker med stor innflytelse på sine samtidige, og drøftingen av forholdet mellom forbrytelse og straff fikk praktisk betydning for strafferetten i mange land i Europa.

- 17) Fra Johs. Andenæs: «Straff – gjengjeldelse eller sosialt forsvar?» *Forbrytelse og Straff*, Cappelen forlag, Oslo 1950, s. 38. Som Andenæs skriver er gjengjeldelse ingen oppfinnelse av Moselovens forfatter, men prinsipielt samme holdning finnes for eksempel i kong Hammurabis babylonske lovbok fra rundt 2000 år før Kristus. Nyere filosofer har videreført tanken om gjengjeldelsens rettferdighet og nødvendighet. En av dem er Kant, som skrev følgende: «selv om det menneskelige samfunn sto foran sin oppløsning – et folk som bor på en øy besluttet for eksempel at nå ville de gå fra hverandre og spres utover verden – måtte først den siste morder i fengslet henrettes for at enhver skal få den skjebne som hans gjerninger gjør ham fortjent til. Skjer ikke det, så vil blodskylden fortsette å hvile på folket som på denne måten har krenket rettferdigheten.» Fra Johs. Andenæs: *Straffens formål*. Fengselsvesenets forelesningsrekke, 1952, Oslo Botsfengslets trykkeri, 1953.
- 18) Andenæs, 1950, op.cit., s. 38.
- 19) Lombroso, op.cit.
- 20) Ragnar Hauge: *Straffens begrunnelser*, Universitetsforlaget, Oslo 1996, s. 18.
- 21) I St. meld. 27, *Om kriminalomsorgen* (1998-99), argumenteres det for eksempel med «den alminnelige rettsfølelse» i forbindelse med kritikk av dagens straffenivå, straffegjennomføring og løslatelsessystem, og departementet er opptatt av at straffereaksjonene ikke må støte «mot den alminnelige rettsoppfatning» (s. 49).
- 22) Det å straffe «står i grell kontrast til de sosiale velferdstiltak som karakteriserer vår moderne stat», som Andenæs skriver. og «tilsier forsiktighet ved anvendelse av straff». Johs. Andenæs: *Straff, allmenprevensjon og kriminalpolitikk*, Universitetsforlaget, Oslo 1990, s. 103.
- 23) Allerede *Cesare Beccaria* reagerte på det formålsløse i å straffe for pinens skyld, og mente straffens formål burde være «å beskytte lovbryteren fra på ny å skade sine medmennesker.» Derfor gikk han mot både tortur og dødsstraff som han mente var helt uegnet for formålet og ikke hadde noen avskrekkende effekt. Korporlig straff og pine bidro tvertimot til å gjøre folk mer voldelige. Se Cesare Beccaria: *On Crimes and Punishments and Other Writings*. Redigert av R. Bellamy, Cambridge University Press, Cambridge 1995. Marx hadde heller ingen tro på straffens allmenpreventive eller individualpreventive virkninger og han forkastet de vanligste begrunnelsene for dødsstraff, og også for straff generelt. Han støttet den hegelianske teori der forbryteren behandles som en person med menneskeverd og frihet. (I en artikkel i *New York Daily Tribune* (18. 2. 1853). Jon Elster: «Marx om forbrytelse og rettsvesen», i: A. Bratholm og N. K. Sundby (red): *Kritisk Juss*, Pax Forlag, Oslo 1976, s. 182-201.
- 24) Johs. Andenæs, 1990, op.cit., s. 12.
- 25) John Braithwaite: *Crime, Shame and Reintegration*, Cambridge University Press, Cambridge 1989.
- 26) Betydningen av indre kontroll, disiplin og skam viser seg bl.a. i Japan, der kriminaliteten er lav og den uformelle sosiale kontrollen fra det sivile samfunnet sterk. Se også Elliott Curries artikkel i dette heftet.
- 27) Se W. J. Chambliss: *Crime and the Legal Process*, Part 3, s. 360. McGraw-Hill, New York 1969. Britta Kyvsgaard: *Den kriminelle karriere*. København, Jurist-

og Økonomforbundet, København 1998, skriver: «Selv om der findes undtagelser fra reglen, er det sjældent at finde støtte for antagelsen om, at strengere straffe medfører lavere tilbagefaldsrisici end mildere straffe. Det er lettere at finde støtte for den motsatte antagelse.»

- 28) Trusselen om straff har også allmenpreventiv effekt overfor mindre alvorlige lovbrudd, som det å bryte parkeringsbestemmelsene, butiktyverier, overholde fartsgrenser, osv. Det gjelder også for deler av hvitsnippskriminaliteten. Ved innføring av strengere straffer og større risiko for å bli dømt for slike lovbrudd, synker hyppigheten. Men straffen har heller ikke i disse tilfellene individualpreventiv virkning.
- 29) Se Edward Nells artikkel i dette heftet.
- 30) Se Idar Møglestue: «Straffede lovbrøyttere: Stadig flere pådrar seg nye straffe-reaksjoner.» *Samfundsspeilet*, 3, 1996.
- 31) Lombroso, op.cit.
- 32) Gjennomsnittstida i norske fengsler er i størrelsesorden 3- 4 måneder.
- 33) Kyvsgaard, op.cit. sammenfatter på denne måten: «Undersøkelser av straffens individualpreventive effekt kan ikke påvise en klar, positiv sammenheng mellom straffens strenghet og dens preventive virkning. En del av forskningen på området påviser at risikoen for tilbakefall til ny kriminalitet er uavhengig av straffens strenghet. Annen forskning peker derimot på en negativ individualpreventiv effekt, idet strengere straffer medfører større risiko for tilbakefall til ny kriminalitet enn mildere straffer.»
- 34) Roger Tarling: *Analysing offending data, models and interpretations*, HMSO, London 1993.
- 35) Kyvsgaard, op.cit.
- 36) Kyvsgaard, op.cit., s. 177.
- 37) For staten California tydet beregningen på et fall på godt og vel 3 lovbrudd per ekstra fangeår. En nærmere analyse avslørte imidlertid at mens den økte bruken av fengselsstraff primært gjelder lovbrøyttere over 18 år, så kommer ikke nedgangen i kriminalitet i denne aldersgruppen, men blant de under 18 år. Det er derfor tvilsomt om innesperringen har hatt betydning for nedgangen i kriminaliteten (Kyvsgaard, op.cit., s.176).
- 38) Kyvsgaard, op.cit., s. 182.
- 39) Kyvsgaard, op.cit., s. 184.
- 40) Kyvsgaard, ibid.
- 41) Beccaria, op. cit.
- 42) Jfr. Kyvsgaard, op. cit., s. 204.
- 43) Den katolske kirken var opprinnelig motstander av dødsstraff ut fra synspunktet at det til lå Gud og ikke menneskene å bestemme over liv og død. Men fra omkring 1200-tallet aksepterte pavekirken dødsstraff. Samtidig ble inkvisisjonsprosessene innført og tortur ble et godtatt middel for å frembringe tilståelser. Kirken var, som Hauge skriver, ikke lenger noen motkraft som kunne hindre bruken av pinsler, legemsstraffer og dødsstraff innenfor verdslig straffrett. Kirken ble etterhvert en pådriver. (Ragnar Hauge, op.cit., s. 46.) Dette skyldtes bl.a. tilbakevendingen til mosaisk lov slik man fant den i Bibelen. Å forholde seg dogmatisk til Bibelens grufulle beretninger innebar en drastisk skjerpelse av straffene. Kirken inspirerte til brutal avstraffelse, og logikken var at desto mer brutal straffen var, desto større avskrekkingsseffekt. Også i Norge

foregikk det med inspirasjon fra kristendommen en brutalisering av straffesystemet etter reformasjonen, med økt anvendelse av legemsstraff og dødsstraff for mindre alvorlige og utbredte lovbrudd som f.eks. tyveri.

- 44) Dødsstraff for tyveri ble avskaffet i Norge i 1771. Sverige avskaffet dødsstraffen i 1921. Den siste henrettelsen fant sted i 1910. På slutten av 1800-tallet var det ca 4 henrettelser hvert tiår i Sverige. Men ingenting tyder på at dødsstraffen påvirket drapstallene i Sverige (Ragnar Hauge, op.cit., s. 119). I Nederland har dødsstraffen ikke vært brukt siden 1860 og ble formelt avskaffet i 1870. Drapstallene etter 1870 nådde aldri høydene fra 1860-70 da dødsstraff fremdeles kunne idømmes. I 1920-åra var drapstallene særlig lave, igjen et indisium på at antall drap hovedsaklig skyldes andre forhold enn strafferammen.
- 45) I Sør-Afrika, der drapstallene har vært spesielt høye under og etter Apartheid-styret, er den viktigste innvendingen fra den nåværende regjeringen at dødsstraffen virker forrående, og er uttrykk for en anti-humanisme samfunnet i det lange løp ikke er tjent med. Selv om det i Sør-Afrika er krav fra flere partier med fortrinnsvis hvit majoritet, og fra «Løv og orden» politikere om å gjeninnføre dødsstraffen fra Apartheid-tida, så vil ANC, regjeringspartiet med overveiende svart majoritet, ikke gjøre det. Voldskriminaliteten har heller ikke økt i Sør-Afrika etter avskaffelsen av Apartheid og dødsstraffen.
- 46) I USA har dødsstraffen vært brukt forskjellig til ulike tider. I 1920 hadde 6 stater avskaffet dødsstraffen, i 1957 8 stater og i 1965 var dødsstraffen avskaffet i 13 stater. Av de som ble idømt dødsstraff ble ca 80% henrettet i perioden fram til ca 1950. Deretter sank andelen, og mellom 1960 og 1964 ble 1/3 av de dømte henrettet (Fra: Karl F. Schuessler: «The Deterrent Influence of the Death Penalty» *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol 284, 1952, s. 54-63.
- 47) Schuessler, op. cit.
- 48) Chambliss, op.cit. Heller ikke narkotikakriminalitet reduseres av trusselen om strenge straffer.
- 49) Andenæs, op. cit.
- 50) Johs. Andenæs, op.cit.. s. 196.
- 51) Vilhelm Aubert: «Om klasselovgivning», i: A. Bratholm og N. K. Sundby (red): *Kritisk Juss*, Pax forlag A/S, Oslo 1976.
- 52) Fra en MMI- undersøkelse i 1995 som omfattet 44% av i alt 2286 ansatte i Fængselsvesenet og 77% av 230 ansatte i Friomsorgen.
- 53) Robert Martinson: «What works? Questions and answers about prison reform». *The Public Interest*, Vol. 10, 1974, s. 22-54.
- 54) L. Sechrest, S. O. White & E. D. Brown: *The rehabilitation of criminal offenders: Problems and prospects*, National Academy of Sciences, Washington, D. C. 1979.
- 55) Douglas S. Lipton; Frank S. Pearson; Charles Cleland og Dorline Yee: «How do cognitive skills training programs for offenders compare with other modalities: A meta-analytic perspective». Presentert på *Stop and Think konferansen* i York, England, mars 1998.
- 56) D. S. Lipton, R. Martinson og J. Wilks: *The Effectiveness of Correctional Treatment*, Praeger Publishers, New York 1975.
- 57) R. Martinson: «New findings, new views: A note of caution regarding sentencing reform», *Hofstra Law Review*, Vol. 7, 1979, s. 243-258.

- 58) Se for eksempel Robert Blackburn: *Still not working? A look at some recent outcomes in offender rehabilitation*. Paper presented at the Scottish Branch of the British Psychological Society conference on *Deviance*, University of Sterling, 1980. Ved å sammenlikne tilbakefallskriminaliteten blant prøveløslatte lovbytere ble det påvist 70% tilbakefall blant dem uten noe tilbud, 48% blant dem som deltok i program med sosial trening og mellom-menneskelige ferdigheter, og 18% tilbakefall blant dem som i tillegg fikk kurs i kognitiv trening, se R. R. Ross, E. A. Fabiano og C. D. Ewles: «Reasoning and rehabilitation», *International Journal of offender therapy and comparative criminology*, Vol. 32, 1988, s. 29-35.
- 59) Meta-analyser er basert på flere enkeltstudier, og der en ved hjelp av bestemte statistiske teknikker får fram gjennomsnittseffekter. Se G. V. Glass; B. McGaw og M. L. Smith: *Meta-analysis in social research*, Sage Publishers, Newbury Park, CA 1981.
- 60) Se C. J. Garrett: *Meta-analysis of the effects of institutional and community residential treatment on adjudicated delinquents*. Unpublished doctoral dissertation, University of Colorado, 1984, og C. J. Garret: «Effects of residential treatment on adjudicated delinquents: A meta-analysis.» *Journal of Research in Crime and Delinquency*, Vol. 22, 1985, s. 287-308. Konklusjonen etter å ha gjennomgått 111 studier og totalt 13055 personer hvorav 8000 hadde deltatt i rehabiliteringsprogrammer var at behandlingen ga positive resultater i form av redusert tilbakefall. Meta-analysen til R. Gottschalk, W. S. Davidson, J. Mayer & L.H. Gensheimer: «Behavioral approaches with juvenile offenders: A meta-analysis of long-term treatment efficacy», i: E. K. Morris, & C. J. Baukman (eds.): *Behavioral approaches to crime and delinquency*, Plenum, New York 1987, omfatter 90 undersøkelser av rusavhengige unge lovbytere både fra behandlingskollektiv og utenfor; R. Gottschalk, W. S. Davidson; L. K. Gensheimer & J. Mayer: «Community-based interventions», i: H. C. Quay (ed.), *Handbook of juvenile delinquency*, John Wiley, New York 1987, s. 266-289; og D.A. Andrews, I. Zinger, R. D. Hoge, J. Bonta, P. Gendreau, & F. T. Cullen: «Does correctional treatment work? A clinically-relevant and psychologically informed meta-analysis», *Criminology*, Vol. 28, 1990, s. 369-404.
- 61) Douglas S. Lipton, Frank S. Pearson, Charles Cleland and Dorline Yee, op. cit. Konklusjonene er basert på mer enn 900 enkeltstudier av tilbakefallskriminalitet, og totalt over 1500 undersøkelser fra Tyskland, England, USA, Canada, Spania og Sverige. Men ingen fra Norge.
- 62) P. Gendreau & R. R. Ross: «Revivification of rehabilitation: Evidence from the 1980s». *Justice Quarterly*, Vol. 4, 1987, s. 349-407.
- 63) D. M. Thornton: «Treatment effects on recidivism: A reappraisal of the 'Nothing Works' doctrine», i: B. J. McGurk, D. M. Thornton & M. William (eds.): *Applying psychology to imprisonment: Theory & Practice*, HMSO, London 1987.
- 64) Nils Christie skriver: «Vi vet ikke hvem som har størst behov for innsats... Vår evne til forutsigelse av farlighet er ikke til stede, og vil ikke bli det så lenge mennesker er mennesker, og derved med evne og vilje til valg (...).» Nils Christie: «Forebyggelse» *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskap*, vol. 86, 1999, s. 9. Christie avviser med argumentet at «mennesker er mennesker» nyere dokumentasjon som viser at også lovbytere til en viss grad er konsistente i sin atferd, og at det er mulig å si en god del om sannsynligheten for ny kriminalitet ut fra kjennskap til personlige og sosiale forhold, samt tidligere lovbrudd. Nils Christie viser til kollega Thomas Mathiesens artikkel «Selective Incapacitation

Revisited» *Law and Human Behavior*, august, 1998. Den handler hovedsaklig om at kriminaliteten ikke kan reduseres ved økt innesperring, men inneholder også noen foreldede henvisninger som støtter påstanden om at risikovurdering (1) ikke er prinsipielt mulig («mennesker er mennesker»), (2) ikke er ønskelig og (3) har vist seg umulig i praksis. Spesielt den siste påstanden tar ikke hensyn til erfaringene de siste 10-15 år. Mathiesens synspunkter kritiseres i et innlegg i samme nummer av *Law and Human Behavior*. Johs Andenæs skriver flere steder i *Straff, allmenprevensjon og kriminalpolitikk*, Universitetsforlaget, Oslo 1990, at individualprevensjon og behandling av lovbrutere ikke har noen effekt på residivet. Han refererer blant annet undersøkelser fra 1970-tallet, og synes ikke å være kjent med kritikken av denne litteraturen og undersøkelser på 80-tallet. Meta-analysene på 1990-tallet, f.eks. Liptons (op. cit.) store materiale fra 1999 kunne selvfølgelig ikke Andenæs kjenne til i utgivelsen fra 1990. Men nye utgaver bør oppdatere bokas påstand om at «ingenting nytter».

- 65) Se Garret, 1984, op.cit.; R. L. Izzo & R. R. Ross: «Meta-analysis of rehabilitation programmes for juvenile delinquents», *Criminal Justice and Behaviour*, Vol. 17, 1990, s. 134-142; M. E. Rice og T. C. Chaplin: «Social skills training for hospitalised male arsonists» *Journal of Behaviour Therapy and Experimental Psychiatry*, Vol. 10, 1979, s. 105-8 og I. G. Sarason.: «A cognitive social learning approach to juvenile delinquency», i: R. D. Hare og D. Schalling (red.): *Psychopathic behavior: Approaches to research*, Riley, New York 1978.
- 66) M. J. Chandler: «Egocentrism and anti-social behaviour: The assessment and training of social perspective-taking skills», *Developmental Psychology*, Vol. 9, 1973, s. 326-332.
- 67) Se D. P. Farrington: «Psychological Contributions to the Explanation, Prevention and Treatment of Offending», i: F. Løsel, D. Bender and T. Bliessen (red.): *Psychology and Law. International Perspectives*, Walter de Gruyter, Berlin/NewYork 1992, s. 35-51.
- 68) En svensk undersøkelse fant at denne gruppa var ansvarlig for mesteparten av den registrerte kriminaliteten blant voksne. Se: Stattin og Magnusson: «Stability and change in criminal behaviour up to age 30», *The British Journal of Criminology*, Vol 31, 1991, s. 327-346.
- 69) Gendreau & R. R. Ross, 1979, op.cit.; T. Palmer: «Martinson revisited», *Journal of Research in Crime and Delinquency*, Vol. 12, 1975, s. 133-152; T. Palmer: «The effectiveness issue today: An overview», *Federal probation*, Vol. 47, 1983, s. 3-10; og P. Gendreau, & R. R. Ross, 1987, op.cit.
- 70) M. W Lipsey: *The effects of treatment on juvenile delinquents: Results from meta-analysis*. Paper presented at the 2nd European Conference on Law and Psychology, Universität Erlangen, Nürnberg, 1990.
- 71) Aarne Kinnunen: «Drug Related Crime in Helsinki», i: *Kriminalitet, konstruksjoner og virkelighet*, Rapport fra NSJK's 38. forskningsseminar, Island 1996. Kun 7% av dem som var mistenkt for voldskriminalitet var også mistenkt for narkokriminalitet.
- 72) «Norske fengsler er en rekrutteringsanstalt for narkotikamiljøet. – Vi kjenner til at mange faktisk begynner med narkotika i fengslet, sier Roar Øvrebø, leder i Norges fengsels- og Friomsorgsforbund (NFF). Det synes umulig å stanse narkofloppen inn i fengslene» (*Adresseavisen*, 15.7.1999, s. 2). «Opptil 60% av de innsatte ved Trondheim krets fengsel bruker narkotika, ifølge narkotika-koordinator Oddmund Osen. Hvert år blir det gjort 50 beslag innenfor murene...» «Ifølge bladet *Forum* sier narkotikakoordinator Svein Pettersen i

Østre Fængselsdistrikt at narkotikabruk nærmest er legalisert i norske fængsler» (*Adresseavisen*, 14. 7, 1999, s. 5).

- 73) 60% av de rusavhengige lovbruterne begikk ny registrert kriminalitet i 3 årsperioden etter domfellelse. Dette illustrerer hvor høy residivet er for denne gruppen. En sammenlikning mellom gruppene viste at residivet var lavest blant dem som fullførte behandlingsopplegget. Forskjellen mellom gruppene når det gjaldt *antall lovbrudd*, og ikke bare *antall personer* som begikk nye lovbrudd, var enda mer markert: De som ikke fullførte behandlingsopplegget begikk henholdsvis 44% og 30% nye lovbrudd, mot 22% av dem som fullførte behandlingen. De siste hadde også mildere straffereaksjoner. Se H. C. Vollmer & Ellgring: «Die Vorhersage der vorzeitigen Therapiebeendungen bei Drogenabhängigen», *Suchtgefahren*, Vol. 37, 1988, s. 273-284.
- 74) Kyvsgaard, op. cit., s. 215.
- 75) St. Meld. 27: *Om kriminalomsorgen* (1997-98).
- 76) Sitert fra brev av 16. Januar 1995, skrevet av ekspedisjonssjefen i Kriminalomsorgsavdelingen i Justisdepartementet.
- 77) St. meld. 27 *Om kriminalomsorgen* (1997-98) gjengir først og fremst resultatene fra perifere residivstudier på norsk, en av dem basert på erfaringene fra Berg arbeidsskole i perioden 1952-1957, altså for ca. 50 år siden. En annen begrenser seg til dem som deltok på et kortvarig promillekurs. De øvrige undersøkelsene er nordiske studier av tilbakefall blant «seksualforbrytere». Tatt i betraktning den omfattende dokumentasjon som nå finnes på residivområdet er det avslørende at Justisdepartementet i 1998 utgir en Kriminalomsorgsmelding så blottet for kjennskap til internasjonale erfaringer.
- 78) Fra Zygmunt Bauman: *Moderniteten og Holocaust*, Vidarforlaget, Oslo 1997.
- 79) Cesare Beccaria, som kjente til straffesystemet på 1800-tallet og dermed ikke kjente til det moderne justisbyråkratiets rasjonalitet og upersonlighet, har beskrevet et annet paradoks: «Hvordan kan en politisk institusjon, som ikke skal la følelsene løpe av med seg, selv bli så oppslukt av følelser, utføre denne nytteløse grusomheten som er et resultat av raseri, fanatisme eller svake tyranners maktbegjær. Kan kanskje smerteskrivene til den elendige gjøre ugjort det som allerede er gjort og skru klokka tilbake? Hensikten med å straffe kan ikke være annet enn å beskytte lovbruterne fra å gjøre mer skade og avskrekke andre fra å gjøre det samme. Derfor skal straffene og virkemidlene som brukes for å iverksette dem velges slik at de får mest mulig og lengst mulig virkning på tankegangen til dem som en gang har brutt loven, og med minst mulig skade på kroppen deres.» Cesare Beccaria: *On Crimes and Punishments and Other Writings*, Redigert av R. Bellamy, Cambridge University Press, Cambridge 1995.
- 80) Bauman, op. cit., s. 54.
- 81) *ibid.*, s. 59.
- 82) Vilhelm Aubert: «Om klasselovgivning», i A. Bratholm og N. K. Sundby (red): *Kritisk Juss*, Pax forlag, Oslo 1976, s. 76.